

*Hajnal István: Írásoktatás a középkori egyetemeken.
(Az információtörténelem klasszikusai.)*

(Ford. Mezei Mónika.) Gondolat Kiadó, Budapest, 2008. 280 oldal

A Gondolat Kiadó, a már megjelent információtörténeti kiadványait kísérvé, új tematikus sorozatot indított „Az információtörténelem klasszikusai” címmel. Egy történeti iskola, egy diszciplína honosítását segítő vállalkozásról van szó, melynek indítókötete telitalalatként értékelhető. Hajnal István könyve 1954-ben jelent meg először az Akadémiai Kiadó gondozásában, franciául. Öt évre rá egy újabb, javított kiadás került ki, majd várni kellett. Idáig. A magyar nyelvű kiadás azonban nem csupán egy önmagában álló, régóta esedékes törlesztés, hanem olyan választás, amelyre azonnal építkezni lehet. A sokoldalú történészként ismert Hajnal Istvánt egész életén át foglalkoztatta a középkori írás, oktatás és társadalom tetszés szerint forgatható háromszöge.

A szerző által felvetett alapprobléma a következő: a 13. századtól létező okleveles gyakorlat és a vele párhuzamosan jelentkező új írásképek európai szinten számos hasonlóságot mutatnak. Mindez egy lassú, régióról régióra terjedő átvétellel aligha magyarázható. Ellentmondani látszik ennek nem csupán az írástechnika hasonlósága, de az egyes, új írás, és oklevélszerkesztési elemek átvételének szinte azonos ritmusa is. Következésképp a háttérben egy összetett rendeltetésű, üzemszerűen működő intézménynek kell lennie, amely egyszerre foglalkoztat sokakat és termel nagy mennyiségű iratot, valamint képes továbbadni és egy lendülettel messzire lökni azt a tudást és technikát, mely a gyakorlat mögött áll. Hajnal nem titkolja, hogy hipotézisről beszél, és a probléma feloldását az egyetemekben, elsősorban a korszakban születő és hamar európai tekintélyt kivívó párizsi egyetemen látja. Aki innentől kezdve új adatok dömpingjére vagy esetleg nációk és azon belül egyéni életpályák aprólékos feltárására számít, az csalódni fog. Elméletének igazolására a szerző szokatlan módszert választ, és nem épp melleleg ez adja munkájának egyik nagy érdemét. A kérdést egy szorosan vett történeti vizsgálatnál jóval szélesebb perspektívába helyezi Hajnal. Ebben igyekszik „társadalmasítani” témáját, működésében rekonstruálni azt a környezetet, mely eszköz, technika, tudás és szervezettség szintjén képes lehet a fent említett tézis háttéréül szolgálni. Hatásos dramaturgiával csupán könyvének utolsó (6.) fejezetében tér ki részletesebben az európai okleveles gyakorlat uniformitását igazoló konkrét példákra. Ez esetben viszont korántsem az 1921-es munkájának paleográfiai része köszön vissza,¹ hanem egy, az azóta megjelent számos új adattal és megfigyeléssel bővített fejezettel találkozunk.

A könyv Hajnal negyedfél évtizedes írástörténettel foglalkozó munkásságának összegzéseként is felfogható. Az írás és társadalom kapcsolatának vizsgálata

¹ Hajnal István: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*. Budapest, 1921.

egészen új kérdésvetésnek bizonyult a korabeli Magyarországon, konklúziójában viszont kapcsolódott a francia–magyar kapcsolatok középkori történetét kutató kérdéskörökhöz. Jó okunk van azt gondolni, hogy Hajnal – mesterétől, Fejérpataky Lászlótól örökölt – évtizedes kitartó érdeklődése e téren sem maradt hatástalan. A kutatás az 1920-as évek végétől egyre többet hangoztatta a francia–magyar kultúraközi kapcsolatokat elsősorban a történetírás, a nyelv vagy az okleveles gyakorlat kapcsán. E tekintetben a párizsi egyetem szerepe különleges érdeklődést váltott ki. Az 1954-ben megjelent mű már támaszkodott több hazai szerző témába vágó eredményeire, ám Hajnal továbbra is a maga számára kijelölt úton haladt, ezen a téren nem vállalkozott összegzésre. Szentpétery Imre, Szilágyi Lóránd, Perényi József kutatásai egy-egy gondolat és lábjegyzet erejéig beépültek ugyan a műbe, érdekes módon azonban Gábiel Asztrik egyszer sincs megemlítve. A szerző a két világháború közt már több nyelven is közzétette kutatásának részeredményeit, ezek tehát nem voltak teljesen ismeretlenek a külföldi szakvélemény számára sem. A kezdeti időkben ugyanakkor, Hajnal felvetése saját meglátása szerint erős ellenvetésekbe ütközött, amik a 40-es évek végére tompulni látszóttak. Mindezek ellenére a könyv megjelenése után nem sokkal erős kritikát kapott külföldön. Hajnal bírálói túlhangsúlyozottnak ítélték a párizsi egyetem szerepét, kiemelve, hogy attól függetlenül is léteztek meghatározó intézmények. Hozzá kell tennünk, hogy az egyetemi oktatás jelentőségét elismerve, a kutatás azóta is inkább a speciális környezetet (leginkább Itália és Anglia kapcsán) és az abból levezethető írásminták szerepét hangsúlyozza. Nem vert igazán gyökeret a francia királyi adminisztráció meghatározó szerepét és gyakorlati igényeinek befolyását kiemelő érvelés sem. Ma már az „írásrobbanás” hivatali háttérben sokkal inkább a Plantagenet területek igazgatási reformjait látja elsődlegesnek a kutatás. Kritikával illették továbbá Hajnalnál az új források bevonásának hiányát, illetve az egyetemi oktatásra vonatkozó forrásbázis közismert és a szakirodalom általános voltát. A szerző néhány oldalban megfogalmazott válasza a bírálatokra 1956 őszén jelent meg a *Századokban*. A külföldi szakvélemény számára viszont egy jóval terjedelmesebb cikkben válaszolt, ami már szintén halála után, 1957-ben jelent meg a belgiumi *Scriptorium. Revue internationale des études relatives aux manuscrits* folyóiratban.

A mű külföldi utóélete a továbbiakban is ellentmondásos maradt. Ha szociológusok és szociológiai megközelítést szívesen alkalmazó történészek közt Hajnal módszere és gondolatvezetése áthagyományozódott és elismert is lett, más beállítottságú középkorkutatók közt téziseinek recepciója korlátozott sikert hozott. Jacques Le Goff a középkori értelmiségről szóló könyvének második, 1985-ös kiadásában még hivatkozik Hajnalra, de Franciaországban az 1999–2000. év történelemtanári minősítő és versenyvizsgáinak kiemelt témája – „Oktatás és kultúrák a középkori Nyugaton (12–15. század közepe)” – számára írt egyetemi tankönyvek és bőséges bibliográfiák – sokak számára érthetetlen módon – már nem említik. Michael T. Clanchy angol megközelítésből írt középkori írástörténettel

foglalkozó munkája meghatározóvá vált a szakmai körök számára.² A könyv előszavában Clanchy alapvetőnek tartja Hajnal művét és jól láthatóan támaszkodik is rá. Az *Annales* 2008. évi 2. számában az írástörténet historiográfiai összegzését vállaló Pierre Chastang, Hajnalt már sehol sem említve, Clanchyhez köti a társadalomfejlődés és a technológia összefonódásának, valamint a közigazgatás gyakorlati igényeinek észrevételét.³ Sajnálatos ez azért is mert munkájával párhuzamosan, 1947-től egyre méltatlanabb körülmények közé kerülő Hajnal István művét európai szakmai közönségnek szánta, így a publikálás nyelvének megválasztása sem volt véletlen. Az ellentmondásos fogadtatást utólag magyarázhatja a kis példányszámú megjelentetés, a terjesztés korlátai, a nemzeti keretek között elképzelt írásfejlődés fölé helyezett egyetemlegesség logikája éppúgy, mint az, hogy a könyv a vasfüggöny túlsó oldalán született. A legfőbb problémát azonban az jelenthette, hogy Hajnálnak már nem állt módjában konklúzióit megvédeni, finomítani és személyes, diszkurzív kapcsolatot tartania a külföldi szakmai közönséggel.

A magyar közönség viszont figyelmes olvasással egy különleges tehetségű történész eszköztárába pillanthat be a magyarul most először megjelent kötet lapjain. A mű kiemelkedő gondolatgazdagságához logikus tematikai felépítés társul. Az egyes fejezetcímek ugyanakkor félrevezetők is lehetnek; az általuk sugalltnál egy-egy részben jóval több problémakört és megoldási javaslatot találunk, helyenként egy egész életmű legfontosabb következtetéseit beleprésselve, így némiképp jégbor ízére emlékeztetve az olvasót.

A könyv alapvetésénél maradva, a munkaterület egzotikusnak mondható. Szinte semmi közvetlen információnk, forrásunk nincs az írástörténetről a 15. századot megelőzően. Hajnal azonban jól láthatóan nem fél az első látásra amorfnak tűnő feladattól. Módszerének lényege: elindulni onnan, ami logikusan és világosan megfogható, a tudásátvitel társadalmi beágyazottságát kutatva rekonstruálni az egymásra rétegződést és az apró kapcsolódási felületeket. Saját szavait idézve: „Az írás nem az írásból fejlődött mindig egyre tovább, mint ahogyan egyetlen más technikai eszköz sem a megelőző eszközökből fejlődött ki, hanem a társadalommal való folyamatos kölcsönhatásból.” (42.)

Ami az európai írás kultúrtörténeti periodizációját illeti, az antikvitást követően egy késő antik-kora középkori, majd egy Karoling szakasz különíthető el. A 10–11. századra vonatkozóan az „írásképzés” koráról, az írás általánosan tapasztalható visszavonulásáról beszél Hajnal, s ezután következik a „robbanás” időszaka a 12–13. században. Bár ezek a szakaszok akár teljesen ellentétes előjelűként is értékelhetők, mégis egy szerves folyamatba illeszthetők a szerző logikája szerint. Következésképp fontos megértenünk, hogy a vizsgált 12–13. századi folyamat csak az írástörténetben jelenthet látványos változást, a mögötte álló

² Clanchy, Michael Thomas: *From memory to written record, England 1006–1307*. Blackwell, Oxford, [1979] 1993.

³ Chastang, Pierre: L'archéologie du texte médiéval. Autour de travaux récents sur l'écrit au Moyen Age. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 2008. 2. 245–269.

társadalmi beágyazottságnak kronológiailag sokkal mélyebb gyökerei vannak. Korát jóval meghaladva Hajnal itt a nyugaton még a 60-as években is oly divatos Lévi-Straussi „pensée sauvage – pensée domestiquée” oppozíciót igyekszik minden erejével hatástalanítani. Később, a 70-es években a szociálintropológus Jack Goodyhoz kötődően hasonló törekvés az írástörténet kapcsán nyugaton is megfigyelhető volt.⁴ Ehhez viszont fontos megragadnunk a szokásjog és szóbeliség világában élő társadalom felkészültségi szintjét. A szóbeliség vagy írás minősítő ellentétpárja értelmezhetetlen tehát a szerző érvelése szerint. A 12–13. században egy nagyon is érett, szabályozott és részleteiben gazdag szóbeli kultúra tudta csak megteremteni az íráshasználat új feltételeit. Ezt talán azért is nehéz ma megértenünk, mert a bizonyos értelemben grafomán és digitális bővületben élő világunk a szóbeliséget egy teljesen sajátos szektorba számúzta. Hajnal tagadja tehát ennek a szóbeli kultúrának az alaktalanságát: a beszéd képes kellett, hogy legyen világos, szabályos, a szokásvilágot pontosan felidézni tudó, szigorú jogi formalizmust alkalmazni, ha be akarta tölteni a kommunikáció legfelsőbb szintjein is (pl. adminisztráció, igazságszolgáltatás) a tőle, mint gyakorlatilag egyedüli kifejezési formától megkívánt szerepet.

Európában a szóbeli módszerek nagyfokú fejlettsége tette lehetővé az írás és írásoktatás újbóli fellendülését. Hajnal egy korábbi munkájában mutatott rá arra, hogy történhetett ez másképp is (például Kína), ez esetben idő előtti használatról beszélhetünk, ami viszont veszélyes beavatkozást jelenthetett a társadalom életébe.⁵ Az írás megújulásának feltételei természetesen Európában is egy szűkebb földrajzi térben keresendők. Nem támogatja a szerző az ismert, pápai és császári kancelláriákhoz kötődő propagáció gondolatát, hisz mögöttük nem fedezhető fel semmilyen oktatási háttér. Másfelől az itáliai vagy az ibér fejlődés számos ponton eltéréseket mutat az Alpoktól északra található területekétől. Ez utóbbi jellemezhető igazán a szokásjog markáns hétköznapi jelenlétével. Hajnal leginkább Galliában és a frank keretek közt megszülető Franciaországban találja meg a 12. századi megújulást lehetővé tevő évszázados gyökereket. A kora középkortól itt érhető tetten leginkább a szokásjog masszív behatolása az amúgy még meglehetősen rendezetlen kánonjogba. A Karoling korszaktól mélyen a társadalomba ágyazódva itt kap kiemelkedő szerepet a világi klérus. A klerikus-írástudó csoportok jelenléte és erősödése Nagy Károly korától kezdve szintén kimutatható. Ezzel szemben a kolostori közösségeknek és a szerzetességnek az írásfejlődés szempontjából Hajnal alig szán szerepet. Nála a 10–11. századi hanyatlás időszaka nem értékelhető krízisként, sokkal inkább csak az elhalkulás időszakáról van szó. Politikailag töredezett keretek közt, de a szokások világa összetartja azt, amit korábban egy birodalmi szinten szervezett állam volt hivatott. Sőt, az amúgy a királyi udvarra redukálódott, máshol megfoghatatlan

⁴ Goody, Jack (ed.): *Literacy in Traditional Societies*. CUP, Cambridge, 1968; Goody, Jack: *The Domestication of the Savage Mind*. CUP, Cambridge, 1977.

⁵ Hajnal István: Le rôle social de l'écriture et l'évolution européenne. In: *Revue de l'Institut de sociologie Solvay*. Bruxelles, 1934. 1–2.

francia állami adminisztráció továbbra is megőrizte a gyakorlatiasság igényét és a szóbeliség feszes formalizmusát. A 12. századtól jelentkező átalakulás feltételeinek fontos elemei már jóval korábban megtalálhatók Franciaországban. Ha a felendülést nézzük, nem új jelenségről van tehát szó, inkább csak a kora középkori gyakorlat látványos kibővüléséről.

A termékeny háttér vizsgálatakor természetesen léteznek más szempontok is, így például az eszközök fejlődésének kérdése. A pergamenhasználat szélesebb körben való elterjedése mellett hangsúlyos a ferdén metszett tollak megjelenése is. Ez ugyan Angliában már a 12. század előtt kimutatható, elterjedése mégis a szoros angol–francia kulturális és politikai összefonódásnak tulajdonítható. Nem véletlen tehát, hogy az elnehezült betűkkel dolgozó könyvírás után a már gyakorlatiasabb célokat is szolgálni tudó gótikus írás Észak-Franciaországban született meg.

Hajnal művének súlyponti eleme az egyetemeken zajló elemi szintű oktatás kérdése. A rendelkezésünkre álló forrásbázis ezen a ponton már alig szállít közvetlen információt. Nincs hírünk az írásoktatásról, a regisztrált egyetemre járók száma félrevezető, felvételi szabályok alig léteznek, az oktatás generációs vertikumának alja teljesen ködbe vész. Az intézményhálózat, az oktatási körülmények rekonstruálása, illetve a távolabbról kapcsolódó közvetett adatok felhasználása viszont lehetővé teszi, hogy a szerző alapvetéseinek talán legjobban kidolgozott állványzatát építse fel. Az igen széles alapon nyugvó elemi oktatás értelemszerűen egy igen összetett kapcsolatrendszer képez a társadalommal. El kell szakadnunk attól a gyakorlattól, hogy az intézményrendszer egyes elemeit, így diákszállásokat, kisiskolákat, csupán járulékos elemként kezeljük, ezek ugyanis az egyetemi szervezet szerves részét adták. Csak rajtuk keresztül jutunk el a legfiatalabb korosztályokig és bizony számos példa mutatja, hogy itt 8–9 éves gyerekek jelentős számban kerülnek kapcsolatba az alapszintű oktatással. Az egyetemnek mondott intézmény-együttes a 13. századi Párizsban mindent ural, korántsem csak újkori értelemben vett elitképzésről van tehát szó. Listakönyvekben, adólajstromokban, kollégiumi ingatlan nyilvántartásokban egyáltalán nem szerepelő kiskorú tanulók tömegei beiratkozás nélkül kapcsolódnak a kollégiumokhoz, internátusokhoz, komoly döntési kompetenciákkal rendelkező magántanárokhoz. Az intézményi egységek működését alapvetően meghatározza a vonzerő növelésének felmutatható szándéka. Gazdasági szerepük, elsősorban tudatos terjeszkedésük, ingatlanvagyonuk lehetővé teszi, hogy külön *encloskat* és hatalmi pólusokat képezzenek a városon belül. A Hajnal elleni támadások egy része épp ezt a megközelítést vette célba. Kritikusai azt még elfogadhatónak tartották, hogy a párizsi egyetem a 13. században bírt a legnagyobb nemzetközi vonzerővel, ám ilyen fiatal gyerekek tömeges útnak indítását nem tartották észszerű elgondolásnak. Mindez logikus is, és ezt igazából a szerző sem állítja, a kritikára mégis okot adhat, hogy Hajnal átveszi azt az erősen vitatható és a saját érvelésével is szembe forduló állítást, hogy a 13. században több volt a külföldi diák Párizsban, mint a francia. A teljes szöveg olvasatában viszont világos, hogy Hajnal a fiatal korosztályok említése kapcsán igazából egy „hibát” követett el: igyekezett bemutatni

az egyetemi oktatás-társadalom kapcsolat teljes spektrumát, és nem szűkítette munkáját a más országokból érkezett diákok kérdéskörére.

Az elemi szint bemutatása kapcsán hangsúlyozandó, hogy a korabeli oktatásban nem választhatók el/le olyan könnyen az általunk már elemi szintűnek vélt diszciplínák, így például az írásoktatás hosszú éveken keresztül végigkíséri egy diák képzését. Egészen előrehaladott tanulmányi szinten is szerepet kap, igaz ekkor már kifejezetten gyakorlatias összefüggésben (például oklevélszerkesztés). A másik fontos mozzanat, hogy az íráshoz kapcsolódóan egy komplex képzési hátteret kell rekonstruálnunk. Szembeötlő például az írásoktatás szoros összefonódása a grammatikával. Az új gótikus betűt sem a művészettörténetből, hanem a grammatikai oktatásból látja levezethetőnek Hajnal. Ez utóbbi összetett szerepére utal, hogy az Alpoktól északra sehol sem függetlenedett az *arrestől*. Modern értelemben vett tantárgyi hierarchiát hiába is keresünk, sok szempontból még az iskolai elválasztó vonalak is elmosódtak. Ha például a kisiskola és az egyetem közti határt kívánnánk megfogni, Hajnal az írásjegyek passzív ismerete és az aktív nyelvtani képzés közti átmenetet javasolja. Az írás elsajátítása viszont mindenhol a latin nyelvhez kötődik. E mögött nem külső kényszert vagy konzervativizmust kell látnunk, épp ellenkezőleg, a latin logikus rendszere és átlátható nyelvtana sokkal alkalmasabb volt az íráshasználatra, mint a formálódó és szabályozatlan kiejtésű népnyelveké. Ezzel el is érkezünk az oktatás egy másik kulcskérdéséhez, a kiejtés és tollbamondás szerepéhez. Bár az európai egyetemi szabályzatok ellentmondásosnak tűnhetnek első látásra, mégis a forrásokból jól kiolvasható, hogy az Alpoktól északra elhelyezkedő területeken igazából sehol nem akartak és nem tudtak lemondani a tollbamondás (*legere ad pennam*) alkalmazásáról. Ha a korabeli egyetemeken a diktálást egy konzervatív oktatási módszernek képzeljük, akkor nagyot tévedünk, állítja Hajnal, rámutatva, hogy épp az tette lehetővé, talán egyedülként, az új gondolatok publikálását, miközben kiegészítő szöveget adott a diákok kezébe. A diktálás alapján született írás azonban egy folyamat utolsó állomása, melyet megelőz egy adekvát grammatikai képzés és szövegelemzés, végül pedig a többször ismételt lassú és hangos kiejtés. A szóbeliség kora képes volt a tökéletességig fejleszteni, fegyelmeztette és világossá tenni a *pronuntiatiot*. A helyesírás alapját tehát itt, illetve az összetett és aprólékos szóbeli munkában kell keresnünk. Eme háttér hiányában a rögzítés művelete is kivitelezhetetlen. Padok nélkül, földön, esetleg szalmán ülve, térdre támasztott táblán tintát használva pergamenre írni, közben pedig tétovázni, ötletelni, próbákat tenni teljes képtelenség.

Az íráshoz szükséges szellemi háttér megteremtésében természetesen találunk további fejlettebb módszereket is, amelyeket már könnyedén az íráshasználatához lehetne kötni, mégis az alapkészségek kidolgozásáról van szó. A *reportatio* módszere egy fejlett fogalmazási képességet igényel. Az idősebb diák otthon, esetleg tanára segítségével, az elhangzott óra lényegi összefoglalását készíti el és adja tovább fiatalabb társai számára másolás céljából gyakorlásra. A műfaj ragyogóan alkalmas fejleszteni az írás gyakorlati használatát. Talán az sem véletlen, hogy

a jogi képzés keretein belül vált igazán sikeressé. A pereken, tanúkihallgatásokon jelen lévő klerikus jegyzetei hamar nélkülözhetetlenné váltak. A 13. század közepére formát öntő párizsi parlament működése jó példa a racionális célszerűség és az oktatás egymást támogató kapcsolatára. Gyakorlatias jellegű kiscsoportos foglalkozás áll azonban a *repetitio*k, valamint a leginkább német egyetemeken alkalmazott *resumptio*k – házi feladat jellegű, népnyelvű magyarázatokkal bővített grammatikai gyakorlatok – alkalmazása mögött is. Az írás tehát készségek sorával együtt fejlesztett művelet, aminek végállomása Hajnal véleménye szerint a hibátlan és szabatos latintudás szintjén keresendő. Az újkor „egy kézbe helyezett” oktatási módszerével szemben a középkorban tehát az írástudás több csatornán keresztül jutott el a diákhöz. Mindennek eredménye pedig egy sokszintű írástermés lett. Hajnalt később erős támadás érte amiatt, hogy a könyvkereskedőkhöz kötődő másolással és a *peciak* elterjedésével nemigen foglalkozott. Itt azonban egy alapos félreértés áldozata lett a kritika, Hajnal magától értetődőnek tartotta a könyvkereskedők másolóműhelyeinek jelentőségét, könyve elejétől fogva viszont szándékosan olyan térben mozgott, amiről források alig beszélnek, mégis teljes joggal feltételezhető, hogy létezett.

A vizsgálat továbbiakban nélkülözhetetlen, ám legkényesebb része az oklevél-fogalmazás oktatásának kérdése. Sok szempontból utolsó láncszemként is felfogható, az egyetemi képzés bárminemű egységessége döntő jelentőségű mozzanat lehet egy számos hasonlatosságot felmutató európai íráskép elemzésekor. Problémát jelent viszont, hogy a párizsi típusú egyetemekenél a források egyáltalán nem tesznek említést róla. Itáliai példákból kiindulva az oklevél-fogalmazás a szabad művészetek oktatásához kötődve igenis helyet kapott az egyetemi tanrendben. Hasonló példák ismertek a késő középkori angol egyetemekről is. Párizs kapcsán a forráshiány viszont óvatosságra int. Nem tudni igazán, hova kell helyoznünk az oklevél-fogalmazás tanítását az egyetem és a gyakorlati élet közti átmenetben. Az világos, hogy a párizsi *artes* képzés egy széleskörű használatra alkalmas alapot adott, ezt követően csak gyakorlati, „szakmai” eljárásokat kellett elsajátítani. Ennek a folyamatnak nélkülözhetetlen eleme volt az *ars dictaminis*, a levélfogalmazás tanítása szorosan összefonódva a grammatikával és a retorikával. Itt már egy gyors, lendületes és fegyelmezett írásról van szó, gyakori vonaltörésekkel, hangsúlyos vertikumokhoz illesztett kötésekkel. Egyes jellemző karakterek, illetve az oklevél-fogalmazáshoz szükséges tudás és készségelemek összegyűjtésén túl azonban Hajnal sem vállalkozik az oktatás szintjének pontos meghatározására. Ez mai tudásunk szerint is irreális volna, ám az érintett fejezet semmiképp sem tekinthető a könyv legkidolgozottabb részének. A gondolatvezetés több helyütt kusza, néhol kifejezetten ellentmond egyes korábbi, jól felépített megállapításoknak. Az olvasót itt többször is hatalmába kerítheti az a rosszindulatú érzés, hogy minden és a mindennek az ellentéte is a szerző alaptézisét hivatott igazolni. Nem világos például, miért fog bele a szerző a párizsi egyetem gyakorlati élettől elrugaszkodott oldalának bemutatásába (római jog oktatásának tilalma, szokásjog teljes hiánya a tanrendben az egész középkor folyamán – ez

utóbbi azóta már a 14. század elejére vonatkozóan is sikerült cáfolni) ott, ahol épp az ellenkezőjét igyekszik igazolni. Nem tiszta ezen felül a mesterírnokok szerepének bemutatása az egyetemi kollégiumokban, és ellentmondásos konklúziók születnek a hivatalnoki testületekben zajló oktatásról is.

Mindezek ellenére az oklevélírásnak szentelt fejezet így is számos értékes megállapítást tartalmaz. Jól érzékelhető, hogy Párizsban a szakmai felkészítés és az iskolai oktatás a korai időszakban (13. század) még nem vált el egymástól. Az egyetem egyszerre akarja megőrizni tanrendjének függetlenségét az egyetemen kívüli szakmáktól és kínál együttműködést, elsősorban a jogi képzés számos területén. Ha az oklevél-fogalmazás tanítása hivatali testületekben nem is tapasztalható, más jellegű jogi képzésre, illetve képzés-kiegészítésre bőséges példatárunk van. Fontosnak véli Hajnal az egyetem mintaadó szerepét a szakmai gyakorlatban is. A francia királyi kancellárián az oklevélkiadás rendkívül változatos, mégis alig vannak fellelhető szabályai. Az oklevél-fogalmazó klerikus tehát az ügyfélre támaszkodik, tovább erősítve ezzel az eredendően a szóbeli világból örökölt szokások és hagyományok uralmát.

Könyvének utolsó fejezetét a szerző az európai okleveles gyakorlat tényszerű vizsgálatának szenteli. Ezúttal Hajnal összehasonlításának bázisát a korábban vizsgált magyar és szomszédos országokból származó anyagon túl mintegy 1500 külföldi (francia, belgiumi, svéd) oklevél fénykép és faksimile másolata adja. A vizsgálat fókuszában alapvetően a francia és a magyar okleveles anyag összevetése áll, és a hangsúly egyértelműen az oklevélformulák összevetésére helyeződik. Általánosságban elmondható, hogy a két országban hasonló ütemű és ritmusú növekedés tapasztalható az oklevelek számának jelentős különbsége ellenére is. Feltűnő, hogy az oklevél felépítése és szerkezete egyszerűsödik, bizonyos formulák, így például az *invocatio* (fohászzkodás), a 13. század második felére szinte teljesen eltűnnek. A személyes címzést általános egyszerűsített üdvözlési formulák váltják fel, mindkét országban. Francia hatást érzékel Hajnal a keltezési formulák átvételében (*actum* helyett *datum*) valamint az uralkodók titulaturájában megjelenő *Dei Gratia* formula általánossá válásában is. Igaz, ez utóbbi kifejezés használata a kora középkorban gyökerezik, és számos helyütt előfordul, alkalmazásának hirtelen megszaporodása csupán VI. Lajos uralkodásától figyelhető meg a francia oklevelekben. Magyar viszonylatban ez a jelenség kicsit később, III. Béla uralkodása idején fedezhető fel. Az intézményi keretekről tanúszkodó információk szintén párhuzamot rajzolnak. A kancelláriák alapos átszervezése a 12. század végétől, másutt szintén ekkortól tapasztalhatóan a *notarius* elnevezések megritkulása hosszú évtizedekre, valamint a magiszter cím egyre gyakoribbá válása tovább erősíthetik a szerző párhuzamait. Ráadásul az utóbbi európai elterjedése a 12–13. században szoros kapcsolatot sejtet a párizsi vagy párizsi típusú egyetemek *artes* képzésével. Egy másik lényeges mozzanat a francia egyházi törvényszékek (*officialis*) és a magyarországi hiteleshelyek szinte egyidejű kialakulásában fedezhető fel.

Egy sor példa mutatja tehát, hogy nem fokozatos terjedésről, hanem egyenes adaptációról beszélhetünk. Marad természetesen itt is a pápai, illetve a császári

kancellária esetleges hatásának kérdése. A terminológiát illetően viszont számos adat szól a különbségekről, következésképp Hajnal számára elképzelhetőbb, hogy egyes formák az egyetemi oktatás közvetítésével „szóródtak szét” Európában. Itt azonban megjegyzendő, hogy a kérdés az utóbbi időben újra előkerült a magyar szakirodalomban. Solymosi László, egyebütt Hajnal módszerét elfogadva, nem tartja valószínűnek a párizsi minta kizárólagos szerepét.⁶ A továbbiakban felvetődik természetesen az is, hogy milyen képet mutat a Magyarországgal szomszédos területek íráshagyatéka. Az ausztriai anyaggal Hajnal már korábban is foglalkozott részletesen, ezúttal megelőző munkáinak konklúzióját ismerteti rövid magyarázattal. Fontos viszont kiemelni, hogy sem a salzburgi sem a passauai kancellária nem alkalmazkodik olyan gyorsan a francia mintához, mint a magyar gyakorlat. Ennek következtében új formák bajor területekről történő átvétele nehezen elképzelhető. Némileg meglepőnek tűnhet a cseh és a lengyel anyag változatossága és eltérése a magyartól. Hajnal ezt leginkább a belső fejlődésnek és a Franciaországból visszatérő cseh klerikusok iskoláiban továbbélő hagyományos formáknak tulajdonítja. Lengyel esetben pedig a különbözőséget a szerzetesrendek, elsősorban a ciszterciek iskoláival magyarázza. Mindezen túl az is világos, hogy Csehországban a magyarnál jóval rétegzettebb társadalommal találkozunk, Lengyelországban pedig a territoriális megosztottság segíthette egy változatosabb kép kialakulását. Ezzel szemben Magyarországon, a 13. században elsősorban a király körül csoportosuló klerikus körnek állt módjában a franciaországi tanulmányokat folytatni, s hazatérve a jól behatárolható egyházi és világi-adminisztratív értelmiségi elit részévé váltak.

A kötet jelen kiadása függelékben tartalmazza az 1959-es, második francia nyelvű kiadásban már közzétett összefoglalást is. Ez valójában a szerző 1957-ben a *Scriptoriumban* megjelentetett, első kritikákra válaszoló összegzése. Hajnal itt egy karakteres konklúziót ad, ahol az egyes fejezetekben kibontott részeredmények is sokkal letisztultabb formában követhetők. Fontos ez azért is, mert a könyv nem feltétlenül számít egyszerű olvasmánynak. Oka lehet ennek a téma szokatlannak tűnő megközelítése. Épp ezért a szöveg figyelmes olvasást igényel, amit helyenként megnehezíthet az egyes résztémák – önisméltésektől sem mentes – kifejtésének „lelassulása”. Az egyes fejezetek belső tagoltsága, illetve annak hiánya sem feltétlenül a mai olvasó kényéhez van igazítva. Néhány alkalommal sajnos a fordításba is csúsztak olyan hibák, amelyek a logikus szövegértelmezést támadják. Így például az *inutile de dire que* fordítása *mondanunk sem kell, hogy* és nem *felesleges azt mondani tehát, hogy* (207, 210.), mert ez esetben ellentétes értelemben vesszük tovább a mondatot. Hasonlóképp hibás és zavaró a francia *sembler* ige ragozott alakjának többszöri fordítása *látszólagnak* (185, 187). Előfordul az is, hogy a szöveg értelmét zavaró, teljesen felesleges határozószók kerülnek a mondatba (96). Hozzá kell, hogy tegyük, a fordító feladata egyáltalán

⁶ Solymosi László: A pápai kancellária hatása az oklevéladásra a XIII. század közepéig. *Történelmi Szemle* (39.) 1997. 335–344; Solymosi László: Az írásbeliség fejlődése az Árpád-korban. In: uő: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2006.

nem volt egyszerű. A művet eredetileg magyarról fordították franciára, a magyar kézirat azonban elveszett. Az irodalmi megoldásokat preferáló francia fordítás viszont néhol túl kacifántos és szakmailag – már megjelenésének pillanatában is – korszerűtlen szöveget teremtett. Ezzel szemben a mostani magyar változat sokkal jobb, tartalmilag a fenti néhány példát leszámítva jól követhető, terminológiája pontos, sőt több helyütt felfedezhető, hogy a fordítónak sikerült kijavítania a francia szöveg esetleges hibáit (például *cléricature*).

A kötet tartalmaz egy 48 képből álló illusztrációs válogatást is abból az eredetileg 150 fényképes oklevélrészletből, melyet Mezey László állított össze a második, 1959-es kiadás számára. Az eredeti melléklet kétségkívül igényesebb kivitelű, ám jelen megoldás sem tűnik feltétlenül rossznak a könyv forgathatósága szempontjából.

A mostani magyar nyelvű kiadás kapcsán pedig ez az, amit lelkesen ajánlhatunk: vegyük kézbe és olvassuk Hajnalt. A válaszadás lehetőségéről és a korrekciókról az utókor már lemaradt. Használni viszont tudjuk. A mű komoly erudícióval a háttérben gondolkodni tanít, fokozatosan bontva ki alapkoncepcióját, mely a szokás, a hagyomány és az ésszerűség harmóniába állíthatóságát igyekszik igazolni.

Gálffy László